

Dariusz Rogut

Piotrków Trybunalski

Obozy sowieckie dla internowanych Polaków z Wileńszczyzny (1945–1949)¹

Głównym celem mojej dysertacji jest przedstawienie losów Polaków (obywateli polskich), podejrzanych o przynależność do AK i aresztowanych przez sowieckie służby bezpieczeństwa w latach 1944–1945 w Wilnie, a następnie skierowanych do obozów kontrolno–filtracyjnych (*prowieroczno–filtracyonnych lagieriej* — PFL).

Historia PFL sięga początku 1942 r., kiedy to na mocy postanowienia Państwowego Komitetu Obrony Związku Sowieckiego nr 1069 z grudnia 1941 r. powstały *specobozy* (obozы specjalne). Przeznaczone były dla „byłych wojskowych” Armii Czerwonej (dalej — ACz), którzy znaleźli się w niewoli lub okrażeniu przeciwnika, „zdrajców ojczyzny”, szpiegów i dezertów. Osoby przebywające w nich przechodziły „*gosprowierkę*” — kontrolę państwową (filtrację). Na podstawie śledztw, potwierdzających fakt zdrady Związku Sowieckiego, pociągano je do odpowiedzialności karnej. W miarę upływu czasu rozszerzały się kategorie zatrzymanych i wysyłanych do *specobozów* ludzi. Od 1943 r. kierowano do nich osoby pełniące podczas okupacji niemieckiej funkcje: burmistrzów, sołtysów, szeregowych policjantów, a także członków narodowych formacji militarnych („Straży Ludowej”, „Milicji Ludowej” itp.). Generalnie *specobozy* były przeznaczone dla obywateli sowieckich. Dla jeńców wojennych i dla osób internowanych podczas „oczyszczania tyłów” ACz istniały odrębne obozy systemu Zarządu Głównego do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR.

Od czerwca 1945 r. w ewidencjach obozów PFL funkcjonowały dwie kategorie więźniów: do „pierwszej grupy” zaliczano byłych wojskowych ACz, którzy dostali się do niewoli, a do „drugiej” — wszystkie osoby cywilne pracujące dla niemieckich władz okupacyjnych i członków organizacji militarnych.

Specobozy podporządkowane były kolejno Zarządowi Głównemu ds. Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR, GUŁAG–owi, a w 1945 r. funkcjonowały w ramach samodzielnego Wydziału Obozów Kontrolno–Filtracyjnych, by z początkiem 1946 r. wejść ponownie w skład struktur GUŁAG–u.

Pomimo trwających badań naukowych w dalszym ciągu niewiele jest szerszych opracowań poświęconych tej specyficznej kategorii obozów. Władze sowieckie wywoziły do nich w 1945 r.

¹ Praca została obroniona na Wydziale Filozoficzno–Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego 25 X 2001 r. promotorem pracy był dr hab. Albin Głowacki, recenzentami zaś: prof. dr hab. Czesław Grzelak, IH Akademii Świętokrzyskiej Filia w Piotrkowie Trybunalskim i prof. dr hab. Wojciech Materski, IH Uniwersytetu Łódzkiego.

ponad 7 400 mieszkańców Ziemi Wileńskiej, podejrzanych o przynależność do AK. Niniejsza dysertacja dotyczy grupy ponad 2 000 Polaków i obywateli polskich wysłanych z Wilna w marcu i maju 1945 r. do PFL-ów w głębi ZSRR na tzw. saratowskim szlaku. Szlak ten obejmuje obozy: PFL nr 0321 w Jełszance koło Saratowa, nr 0331 w Kutaisi; obozy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych NKWD ZSRR: nr 108 w Stalingradzie, nr 204 w Astrachaniu oraz nr 270 w Borowiczach. Historię osadzonych tam osób można podzielić na dwa etapy. Pierwszy — dotyczy pobytu w obozach filtracyjnych, a drugi — w obozach podległych pionowi Głównego Zarządu ds. Jeńców Wojennych i Internowanych MSW ZSRR.

W swojej pracy wykorzystałem przede wszystkim materiały źródłowe, gdyż brak jest pełnych opracowań na interesujący mnie temat. W polskiej historiografii znajduje się kilka niewielkich opracowań obozów filtracyjnych, które sygnalizują jedynie poruszane w dysertacji kwestie. Drukiem ukazało się również kilka relacji oraz wspomnień osób osadzonych w tychże obozach. Z materiałów nie opublikowanych szczególnie ważne są obszernie relacje: S. Zawistowskiego, *Wspomnienia z czasów wojny. Represje i lagry sowieckie* oraz M. Nowickiego, *Moja wielka przygoda*. W celu uzupełnienia luki tematycznej pojawiła się potrzeba przedstawienia w szerszym zarysie losów Polaków w obozach na „saratowskim szlaku”.

Dzięki dwukrotnym stażom naukowym w Moskwie, finansowanym przez Fundusz Pomocy Niezależnej Literaturze i Nauce Polskiej w Paryżu oraz Fundację im. Stefana Batorego, korzystałem z zasobów źródłowych Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej. Udostępniono mi, jako pierwszemu polskiemu historykowi, zespół akt Obozów Kontrolno-Filtracyjnych. Jest to podstawowy zbiór dokumentów dotyczących PFL-ów. Znajdują się w nim rozkazy, meldunki, raporty oraz sprawozdania z funkcjonowania obozów. Jednakże nie o wszystkich z nich zachowały się szczegółowe dane. Kwerendę źródłową uzupełniłem więc przeglądem akt dotyczących obozów dla jeńców wojennych i internowanych oraz wojsk konwojowych NKWD, zgromadzonych w Centrum Przechowywania Historyczno-Dokumentalnych Zbiorów oraz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (obecnie połączone).

Dzięki wyżej wymienionym fundacjom odbyłem również trzykrotny staż naukowy w Wilnie, gdzie zapoznałem się z ponad 130 teczkami personalnymi (aktami śledczymi) Polaków zgromadzonymi w Litewskim Archiwum Specjalnym. Mają one duże znaczenie dla poznania losów osadzonych w obozach ludzi. Wiele z nich zawiera bardzo bogaty materiał źródłowy. W teczkach znajdują się m.in. dokumenty osobiste, protokoły przesłuchań z więźni wileńskich i obozów, kwestionariusze osobowe, charakterystyki sporządzane w obozach przez pion operacyjno-śledczy, informacje agenturalne oraz dokumenty o wyrażeniu zgody na współpracę z pionem operacyjnym; dotyczące zwolnień z obozów, zaświadczenia komisji lekarskich, karty chorobowe, akty zgonów oraz zarekwirowana przez władze obozowe korespondencja osobista. W niektórych teczkach przechowuje się materiały przedstawiające działania władz sowieckich w przypadkach przeprowadzanych przez Polaków prób ucieczek z obozów oraz meldunki donosicieli o przygotowaniach do nich. Rzecz jasna, iż nie wszystkie tecki zawierają istotne dla tematu pracy materiały. W wielu z nich, oprócz krótkich informacji o aresztowaniu i protokołu pierwszego przesłuchania, brak jest dokumentów z pobytu w kolejnych obozach. Trudno jest jednak wyjaśnić ten stan rzeczy. Być może, iż nie wszyscy przechodzili przesłuchania w obozie, a stanowiło to przecież jeden z głównych celów pobytu w PFL.

W celu rozszerzenia bazy źródłowej zapoznałem się także z materiałami przechowywanymi w archiwach polskich. Szczególnie cenne okazały się dokumenty znajdujące się w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Zawierają one ciekawe źródła dotyczące sytuacji Polaków na Wileńszczyźnie w latach 1944–1946 oraz problemów repatriacyjnych. Przedstawiają także działania dyplomatyczne strony polskiej w kwestii zwolnienia obywateli polskich z obozów

sowieckich. Interesujące są także zbiory Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. Skorzystałem również z kilkunastu relacji zgromadzonych w Archiwum Wschodnim, Archiwum Głównym Związku Sybiraków, Archiwum Naukowym Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego oraz w Bibliotece Narodowej. Dzięki prywatnym kontaktom ze środowiskami kombatanckimi zdobyłem również prawie 50 relacji Polaków (byłych więźniów obozów sowieckich) mieszkających obecnie w Polsce i na Litwie. Rzecz jasna, iż wspomnienia o tamtych tragicznych wydarzeniach mają różnorodną wartość, ale przeprowadziłem ich weryfikację i część z nich stanowi wartościowe uzupełnienie źródeł sowieckich.

Bardzo ważnym źródłem archiwalnym wykorzystanym w pracy jest zachowana prywatna korespondencja obozowa. Największy jej zbiór udostępnił mi były represjonowany — Romuald Gieczewski z Wilna. Zbiór ten zawiera prawie 140 listów i kart pocztowych ze wszystkich trzech obozów, w których przebywał R. Gieczewski. Przekazują one (większość ominęła cenzurę sowiecką) informacje m.in. o warunkach bytowych, pracy, ucieczkach, problemach psychicznych Polaków oraz wielu innych aspektach życia obozowego.

Za wyznaczeniem cezur dysertacji: 1945–1949 przekonująco przemawia okres przebywania Polaków w obozach na „saratowskim szlaku”. Do pierwszego z nich (nr 0321) zostali oni skierowani z Wilna w marcu i maju 1945 r. Ostatni Polacy opuszczali obozy w lutym–marcu 1949 r. W tym miejscu należy też wyjaśnić, iż w pracy przedstawiłem głównie losy obywateli polskich narodowości polskiej. Z braku materiałów źródłowych w sposób marginalny zająłem się kwestiami osób narodowości litewskiej, białoruskiej oraz rosyjskiej wywiezionych razem z Polakami z Wilna.

W obozach kontrolno–filtracyjnych Polacy (jako obywatele sowieccy) przebywali jako „tymczasowo zatrzymani” dla odbycia „*gosprowierki*”. Od 1947 r. znaleźli się w obozach Zarządu Głównego ds. Jeńców Wojennych i Internowanych MSW ZSRR jako internowani. W tym miejscu wyjaśnienia wymaga kwestia nazewnictwa przyjętego w dysertacji. Mam na myśli pojęcie „internowani” — używane w terminologii sowieckiej wobec Polaków od połowy maja 1947 r. Rzecz jasna, iż jest ono nieprecyzyjne, gdyż wobec osoby cywilnej jest to: „czasowe (najdłużej — do zakończenia konfliktu zbrojnego) pozbawienie jej wolności”. Tę formę represji stosuje się wobec ludności cywilnej państwa wrogiego, z którym prowadzony jest konflikt zbrojny. Polska, jako sojusznik państw alianckich, była również formalnie sprzymierzona ze Związkiem sowieckim, dlatego trudno jest zgodzić się ze stosowaniem tego określenia wobec Polaków. Jednakże to wielce nieprecyzyjne i budzące zastrzeżenia określenie używane jest oficjalnie w dokumentach obozowych. Ponieważ nie odnaleziono na obecnym etapie badań sowieckich dokumentów normatywnych, wyjaśniających kwestię „internowania” Polaków z „saratowskiego szlaku”, zmuszony zostałem do posługiwania się tym nazewnictwem.

W rozprawie przedstawiłem kwestie struktury i funkcjonowania ww. obozów, warunki sanitarne, bytowe oraz aprowizacyjne, w jakich przebywali Polacy. Szczególne miejsce w dysertacji zajmują sprawy niewolniczego wykorzystywania do pracy osadzonych w obozach osób. Starałem się również przedstawić wydarzenia w obozie, dotyczące pojedynczych osób oraz codzienne problemy, z jakimi się one w nim borykały. Sporo miejsca poświęciłem działaniom pionu operacyjno–śledczego NKWD, aparatu agenturalnego oraz zarysowałem metody śledcze. Zwróciłem również uwagę na sprawę zwolnień z obozów oraz na indywidualne działania rodzin w celu przyspieszenia tego procesu. Przedstawiłem także problemy życia wewnętrznego w obozie, sprawy korespondencji z bliskimi oraz organizowanie przez Polaków prób ucieczek. Ważne miejsce w pracy zajmuje historia przeprowadzonego w marcu–maju 1947 r. buntu Polaków w obozie w Kutaisi. Prawdopodobnie jest to jedyny zbiorowy protest Polaków w sowieckich obozach filtracyjnych.

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż większość Polaków w przedstawionych obozach wykazała olbrzymi hart ducha i głębokie poczucie patriotyzmu. Pomimo ciężkich warunków obozowych, niewolniczej pracy i propagandy sowieckiej stosunkowo niewielu z nich współpracowało z władzami obozowymi. Przeważająca część Wilnian nie zatraciła tożsamości narodowej i wytrwała przy swej polskości. Niestety, wielu z nich przypłaciło to ciężkim uszczerbkiem na zdrowiu, a niektórzy i własnym życiem.

*

Okres przebywania Polaków w obozach sowieckich wpłynął na układ prezentowanej pracy. Ma on charakter chronologiczno-rzeczowy. Pierwszy — wstępny rozdział dysertacji: *Przed wywózką do obozów* dotyczy ogólnej sytuacji ludności polskiej po wkroczeniu do Wilna w lecie 1944 r. wojsk sowieckich. Naświetla również skalę terroru sowieckiego skierowanego przeciwko AK. Kolejne rozdziały to próby przedstawienia — w takim zakresie, w jakim pozwalała na to dostępny materiał źródłowy, swego rodzaju zarysu monografii poszczególnych obozów.

I tak rozdział drugi: *PFŁ nr 0321 w Saratowie* przedstawia funkcjonowanie obozu nr 0321 w Jelszance oraz położenie skierowanych tam osób. Rozdział trzeci: „*PFŁ nr 0331 w Kutaisi*” poświęciłem charakterystyce tego obozu położonego w Gruzji. Ze względu na materiał źródłowy zawiera on najwięcej relacji świadków. Jednocześnie z powodu szczególnego wydarzenia w obozie (buntu) utkwiał on najbardziej w pamięci ludzkiej. Po zorganizowanym proteście podzielono Polaków na trzy grupy i skierowano do następnych obozów. W rozdziale czwartym: *Obóz MWD nr 108 w Stalingradzie*, piątym: *Obóz MWD nr 204 w Astrachaniu* oraz szóstym: *Obóz MWD nr 270 w Borowiczach*, omówiłem kolejne miejsca osadzenia Polaków. Były to już obozy Zarządu Głównego ds. Jeńców Wojennych i Internowanych MWD. W tym okresie Polacy przebywali w nich jako „internowani”. Osobne miejsce w rozdziale szóstym zajmują losy Polaków osadzonych w obozie nr 270 w Borowiczach w latach 1944–1946. Celowo przekroczyłem ramy tematyczne dysertacji, aby w ten sposób przybliżyć tragiczne położenie przebywających tam żołnierzy AK w latach 1944–1946. Okazało się, że w okresie poprzedzającym przyjazd w 1947 r. grupy z Kutaisi panowała wśród Polaków wysoka śmiertelność.

Rzecz jasna, iż niniejsza praca nie pretenduje do miana pełnej monografii obozów na „saratowskim szlaku”. Zapewne nie odpowiada na wszystkie pytania dotyczące pobytu w nich Polaków. Wciąż pozostają do szczegółowego przedstawienia m.in. akty normatywne (prawdopodobnie najwyższych czynników władzy sowieckiej), na podstawie których Polaków osadzono w PFŁ, kwestia wiarygodności danych statystycznych (m.in. dotyczących śmiertelności w obozach), sprecyzowania liczby osób zwolnionych oraz zmarłych, wstrzymywania procesu zwolnień Polaków przez stronę sowiecką, ustalenia pełnej obsady personalnej administracji obozowych czy jej stosunku do Polaków. Wciąż pozostaje otwarta sprawa buntu Polaków obozie w Kutaisi (marzec–maj 1947 r.) i działań podjętych wtedy przez stronę sowiecką. Obecnie brak jest w tej materii dostępu do jakichkolwiek rozkazów wykonawczych oraz decyzji, na podstawie których skierowano Polaków do kolejnych obozów — tym razem dla jeńców wojennych i internowanych. Z tą sprawą wiążą się dwie kolejne. Pierwsza dotyczy powodów zmiany statusu Polaków, wówczas — tymczasowo zatrzymanych — na internowanych. Druga — związana jest z ich przynależnością państwową. Jeżeli byli internowani, a więc posiadali inne niż sowieckie obywatelstwo, to dlaczego przebywali prawie dwa lata w obozach filtracyjnych? Bez pełnego dostępu do archiwów sowieckich trudno jest dziś odpowiedzieć na przedstawione kwestie w sposób jednoznaczny i wyczerpujący.

Pragnę podziękować środowiskom kombatanckim za pomoc w uzyskiwaniu relacji i wspomnień oraz w nawiązywaniu kontaktów korespondencyjnych z byłymi więźniami obozów sowieckich.